

Įvadas

Kai sociologijos diskurse vyravo modernizacijos teorijos, asimiliacija buvo laikoma vienu esminių modernėjančios visuomenės procesų (Gordon 1968; Deutch 1969), tačiau kilusi multikultūralizmo banga ir etninių mažumų pilietinio aktyvumo didėjimas daugumoje pasaulio šalių XX a. antrojoje pusėje įtvirtino kritišką požiūrį į asimiliaciją. Kadangi asimiliacijos sąvoka buvo siejama su prievartine asimiliacija, kuri buvo daugelio XX a. valstybių politikos dalis, į šią sąvoką ir reiškinį įsivyravo neigiamas vertybinis požiūris. Asimiliacija buvo siejama su praradimais, o ne su lygiateisiškumu, lygiavertiškumu. Pastarųjų dešimtmečių socialinių ir humanitarinių mokslų kontekste asimiliacijos kaip socialinio proceso tyrimai nebuvo plėtojami, šiai problemai stigo teorinės refleksijos. Kitokie požiūriai ėmė formotis tik socialinių mokslų diskurse vėl iškilus visuomenės pagrindų ir bendrumo formų paieškoms (Barry 2002; Brubaker 2001; Joppke 1999).

Daugumoje etniškumo ir nacionalizmo studijų siekiama paaiškinti, kaip tam tikrai kategorijai būdingais bruožais pasižymintys žmonės ima sieti save tarpusavyje, sutaria dėl savo padėties vertinimo bei bendrų tikslų ir ima solidariai veikti (Brubaker 2000: 9). Šia prasme asimiliacijos analizė yra tokių tyrimų dalis; tik šiuo atveju domimasi ne tiek etninių ar rasinių grupių centre vykstančiu tapatybės konstravimu, kiek etninių ribų įveikimu, procesu, kurio metu priskirtosios tapatybės ir priklausymas grupėms keičiasi.

Kelti prielaidas apie etninių ribų poslinkius, t. y. asimiliacinius procesus, Lietuvoje paskatino pasikeitusi šalies etninė sudėtis, užfiksuota 2001 m. gyventojų surašyme, taip pat duomenys apie kintančius mokyklų ir mokinių skaičius skirtinguose kalbiniuose švietimo sektoriuose. Surašymo duomenimis, lietuvių santykinė dalis Lietuvoje išaugo nuo 80 proc. 1979 ir 1989 m. iki 83 proc. 2001-aisiais, tačiau aiškių duomenų apie demografinius atskirų etninių grupių pokyčius trūko. Savo ruožtu švietimo statistika ir švietimo sistemos darbuotojų patirtis rodė, jog dalis nelietuvių kilmės mokinių renkasi dėstymą lietuvių kalba, nors švietimo reorganizavimo procesai kėlė prieštarų vertinimų, ypač tarp rusų ir lenkų – didžiausiose Lietuvos mažumų bendruomenėse.

Tyrimų atskleisti socialiniai netolygumai tarp Lietuvos etninių grupių parodė, kad integracijos procesas nėra visaapimantis ir nėra visoms grupėms vienodas. Praėjusiam dešimtmetyje vyravusią pilietinės integracijos analizę (Grigas 1996; Žvaliauskas 2000), kultūrologijos bei etnologijos tyrimus (Čepaitienė 2001; Kalnius 1998; Savukynas 2000) papildė specializuoti tyrimai apie etninę įvairovę švietimo srityje (Tamošiūnas 2000; Tamošiūnas ir kt. 2003), Europos integracijos įtaką mažumų nuostatomis (Kasatkina, Leončikas 2002) ir kt. Šalia 2002–2003 m. pasirodžiusios statistikos apie santykinai didesnę nedarbą tarp etninių mažumų, socialinei integracijos dimensijai skirti tyrimai atskleidė, jog etninės mažumos turi ribotus socialinius išteklius ir savo socialinį statusą vertina ne taip gerai kaip lietuviai (Kasatkina, Leončikas 2003). Be to, etninės grupės pasižymi netolygiu atstovavimu viešajame sektoriuje (Beresnevičiūtė 2005). Šie duomenys skatino iškelti naujų klausimų apie tai, kaip kintanti etninė ir socialinė struktūra gali paveikti tapatybės pokyčius ir konkrečiai – asimiliacijos perspektyvas: daugelyje sociologinių asimiliacijos aiškinimų ji siejama su socialinio mobilumo procesais.

Nepaisant etniškumo studijose įvairiais aspektais analizuotų asimiliacijos prielaidų, ją skatinantys veiksniai individo lygmeniu nėra akivaizdūs ir apibrėžti. Šie sunkumai suprantami atsižvelgus į tai, kad asimiliacijos pobūdis – ilgalaikis, ir į tai, kad jos pasekmės paprastai pastebimos lyginant kelias kartas, o ne vieno individo pokyčius. Tačiau grupės lygmeniu vykstantys pokyčiai, pavyzdžiui, migracija ar kalbos kaita, nebūtinai tiesiogiai paveikia atskiro individo etniškumą ir jo galimybes asimiliuotis. Jeigu neanalizuosime individo reakcijų į socialinį kontekstą, asimiliacijos veiksnių analizė nebus baigta, o atskirų prielaidų ir veiksnių reikšmė liks neapibrėžta.

Šiame leidinyje pateikiama schema, išryškinanti socialinius asimiliacijos veiksnius individo lygmeniu ir leidžianti operacionalizuoti kai kurias teorines prielaidas. Apsvarsčius teorines prielaidas ir nagrinėjant duomenis asimiliacija traktuojama ne kaip baigtinė individo ar grupės pasiekta būklė, bet kaip procesas (Brubaker 2001), kuriame svarbūs skirtingi veiksniai ir kurių analizuojant aktualu nustatyti, kurie iš jų reikšmingiausi. Šitaip šiame darbe plėtojamas požiūris į asimiliaciją ne kaip į kiekybinės pusiausvyros tarp etninių grupių problemą arba demografinio pobūdžio pozicinę priešpriešą, bet kaip į procesą socialinėje erdvėje.

Konstruojant tokią sampratą siekiama peržengti tradicinį požiūrį į asimiliaciją kaip į etninės grupės viduje vykstantį reiškinį ir išryškinti visuomenės daugumos vaidmenį. Dėl to atskiras dėmesys skiriamas daugumos nuostatų analizei ir empirinio tyrimo klausimams, kuriais remiantis matuojama nuostatos ir santykis su visuomenės etnine dauguma. Mėginama empiriškai identifikuoti šiandieninėje Lietuvos visuomenėje nelietuvių kilmės individų patiriamas kliūtis asimiliacijai.

Etniniams tyrimams labai aktualūs tarpgrupiniai palyginimai, tačiau asimiliacijos atveju pats tyrimo objektas yra tarp grupių išsitynusi riba. Todėl sunku ne tik analitiškai tiksliai nubrėžti skiriamąją juostą tarp grupių, bet ir empiriškai apibrėžti asimiliacijos procese dalyvaujančių individų aibę – tol, kol asimiliacija nėra pasibaigusi ir kol negalime įvertinti grupių santykio arba naujai susiformavusių tapatybių dviem skirtingais laiko momentais. Šiame darbe pasiūlytas sumanymas – palyginti skirtingus kalbinius švietimo sektorius pasirenkančius žmones (tyrimo objektas – pirmokų tėvai). Atliekant empirinį asimiliacijos tyrimą taikyti kiekybiniai ir kokybiniai tyrimo metodai.

Švietimo sektoriaus lietuvių dėstomąją kalbą parinkimas vaikams laikomas vienu iš svarbių individo pasirinkimų, kuris Lietuvoje sustiprina asimiliacijos prielaidas ilgalaikėje perspektyvoje. Remiantis šiuo kriterijumi galima empiriškai aptikti skirtingą santykį su asimiliacija turinčias visuomenės narių kategorijas. Pagrindinį nagrinėjamų duomenų masyvą sudaro 2005 m. apklausos „Mokyklos pasirinkimas“ duomenys, atspindintys skirtumus tarp skirtingus kalbinius švietimo sektorius pasirenkančių žmonių. Šį tyrimą pagal autoriaus parengtą planą ir metodiką organizavo Socialinių tyrimų institutas, apklausą 2005 m. gruodžio mėn. atliko rinkos analizės ir tyrimų grupė RAIT. Tyrimą rėmė Švietimo ir mokslo ministerija.

Tyrimo „Mokyklos pasirinkimas“ buvo apklausti 829 respondentai – pirmokų tėvai. Į atranką pakliuvo 12 mokyklų lenkų kalba, 17 – rusų kalba, 21 – lietuvių kalba. Apklausa vyko Vilniaus mieste, Vilniaus rajone, Klaipėdoje, Šalčininkų rajone, Visagine, Kaune ir Trakų rajone. Duomenys reprezentuoja šiandieninį pirmokų tėvų kontingentą tose Lietuvos savivaldybių teritorijose, kuriose gyvena 80 proc. Lietuvos nelietuvių. Statistinė duomenų analizė – pasiskirstymai, vidurkių skirtumai, regresinė analizė – 8 priede.

Analizuojant struktūrines asimiliacijos prielaidas, nagrinėjami 2001 m. surašymo duomenys – įvertinami etninių grupių pasiskirstymai pagal amžiaus grupes, gimtąją kalbą, nedeklaruotą tautybę. Be to, nagrinėjami Statistikos departamento, Švietimo informacinių technologijų centro, Švietimo ir mokslo ministerijos inicijuotų bei kitų tyrimų duomenys apie pokyčius švietimo infrastruktūroje.

Vykdant tyrimą, 2005 m. rugsėjo – 2006 m. rugpjūčio mėn. buvo atlikti 7 bandomieji ir 14 pusiau struktūruotų interviu, panaudotų analizėje (žr. 4 – 6 priedus). Siekiant identifikuoti reikšmingiausias veiksnis, kurie lemia kalbinių švietimo sektorių kaitą, buvo apklausti su tyrimo problematika susiduriantys ekspertai. Rengiantis empiriniam tyrimui buvo atlikti bandomieji interviu su pradinukų tėvais ir organizuota pokalbių serija su Vilniaus P. Mašiotų pradinės mokyklos mokytojų kolektyvu.

Tai, kaip savo patirtį interpretuoja patiriantys asimiliaciją arba susiduriantys su kliūtimis asimiliacijai individai, pristatoma remiantis informacija, surinkta at-

likus pusiau struktūruotus interviu – šiems interviu buvo atrinkti skirtingų tautybių ir mokyklas su skirtinga dėstomąja kalba pasirinkę mokinių tėvai.

Darbe taip pat naudojamosi Lietuvos etninių grupių adaptacijos tyrimo (Kasatkina, Leončikas 2003) medžiaga, nagrinėjami Europos vertybių tyrimo duomenys, *Vilmorus*, RAIT ir kitų visuomenės nuomonės apklausų duomenys, remiamasi Lietuvos teisės aktų, reglamentuojančių švietimą ir pilietybę, analize.

Surinkti duomenys leidžia išanalizuoti pagrindinę asimiliacijos tendenciją šiuolaikinėje Lietuvos visuomenėje, t. y. asimiliaciją į visuomenės daugumą, tačiau darbas neapima kitų įmanomų asimiliacijos scenarijų¹.

Šios studijos pirmojoje dalyje pateikiama asimiliaciją nagrinėjančių sociologinių studijų apžvalga, aptariamos asimiliacijos sampratos teorinės prielaidos. Pradedant klasikine Gordono asimiliacijos schema, apžvelgiami svarstymai apie asimiliacijos priežastis, pristatoma Laitino (1998) asimiliacijos analizė posovietinėje erdvėje, aptariama asimiliacijos normatyvinė rehabilitacija (remiantis Barry 2002) ir naujos tendencijos taikant asimiliacijos sąvoką sociologinėje analizėje. Teoriniai svarstymai baigiami apibūdinant pagrindines grupes asimiliacijos veiksmų, kurie pasireiškia individo lygmeniu ir yra aktualūs Lietuvoje. Šios veiksmų grupės – kultūrinė distancija, socialinė distancija, socialinio mobilumo procesas, asimiliacinė motyvacija ir daugumos pripažinimas (arba iškeliamos kliūtys) – sudaro plėtojamo tyrimo teorinę schemą.

Antroji dalis skirta struktūriniais asimiliacijos veiksniams apžvelgti – įvertinti tokius etninių grupių demografinius duomenis kaip amžiaus struktūra, gimtosios kalbos paplitimas, nedeklaravusių tautybės gyventojų gimtoji kalba ir amžius. Šie rodikliai analizuojami remiantis 2001 m. surašymo duomenimis. Struktūrinių veiksnių apžvalga leidžia išvysti, kokiame kontekste pasireiškia socialiniai asimiliacijos veiksniai. Švietimo infrastruktūra nagrinėjama mokinių pasiskirstymo kalbiniuose švietimo sektoriuose požiūriu, apžvelgiami mokinių pasiekimų skirtumai. Remiantis ekspertų teiginiais identifikuojami švietimo sektorių kaitos veiksniai, pristatoma, kaip pokyčiai suvokiami viešuosiuose debatuose ir kaip jie pasireiškia mokyklų personalo požiūriu.

Trečiojoje dalyje pristatomas kiekybinis empirinis tyrimas. Tarpusavyje lyginamos keturios iš anksto išskirtos kategorijos: lietuvių kilmės respondentai, leidžiantys vaikus į mokyklas lietuvių dėstomąja kalba; nelietuvių kilmės respondentai, leidžiantys vaikus į mokyklas lietuvių dėstomąja kalba; respondentai, leidžiantys vaikus į mokyklas lenkų dėstomąja kalba; respondentai, leidžiantys vaikus į mokyklas rusų dėstomąja kalba. Darbe įvertinami šių kategorijų socialinės padėties skirtumai ir asimiliacijai aktualios nuostatos, švietimo ir

¹ Tokių, kaip segmentinė asimiliacija į mažumų grupes arba etninė reidentifikacija (reasimiliacija), individui pasiekus pageidaujamą statusą ir t. t. Taipogi už šio darbo ribų lieka su ypatingomis kliūtimis asimiliacijai susiduriančios etninės grupės, pavyzdžiui, romai.

kalbos vartojimo prioritetai, socialinio mobilumo perspektyvų vertinimai. Tokie asimiliacijos veiksniai kaip kultūrinė ir socialinė distancija analizuojami nagrinėjant diskriminacijos pojūtį, etninį atpažinimą, lietuvių tapatybės elementų sampratą ir požiūrius į lietuvių tapatybę. Remiantis atsakymų pasiskirstymais ir statistine analize išskiriamos reikšmingiausios asimiliacijos prielaidos.

Ketvirtojoje dalyje keliami klausimai apie asimiliacijai iškylančias kliūtis. Asimiliacijos patirtys ir asimiliacijos proceso ribos svarstomos analizuojant interviu medžiagą bei apklausų duomenis apie visuomenės daugumos nuostatas. Kaip etninių ribų institucionalizavimo pavyzdys aptariamos 2002 m. Pilietybės įstatymo pataisos.

Paskutiniuojuose dalyje pateikiami apibendrinimai ir išvados.

Prieduose pateikti tyrime naudoti instrumentai – anketa, interviu klausimai, atrankos schema. Prieduose taip pat yra į apklausą įtrauktų mokyklų, apklaustų ekspertų ir respondentų sąrašai. Pateikiamame tekste tyrimo duomenys komentuojami dažniausiai nurodant tik esminius skaičius; statistikos lentelės, tyrimo „Mokyklos pasirinkimas“ duomenys taip pat pateikti teksto pabaigoje esančiuose prieduose.

Paveikslai, pateikti tekste, numeruojami eilės tvarka, o prieduose lentelės ir paveikslai numeruojami nurodant priedo numerį, po to – lentelės ar paveikslo eilės numerį (pvz., 7.2 reiškia žr. 7 priedo 2 lentelę).

Publikuojama studija parengta disertacijos, apgintos 2006 m. Jungtinėje Socialinių tyrimų instituto ir Vilniaus universiteto sociologijos krypties taryboje, pagrindu. Esu dėkingas disertacijos mokslinei vadovei dr. N. Kasatkinai, oponentams doc. dr. V. Gaidžiui ir doc. dr. V. Sirutavičiui ir tarybos nariams už pateiktas pastabas, padėjusias rengiant tekstą spaudai.